

Павлова Тетяна Олександрівна

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
кримінального права, кримінального процесу та криміналістики

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова;

кафедри економіки, права та управління бізнесом

Одеський національний економічний університет

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НА РІЗНИХ ІЄРАРХІЧНИХ РІВНЯХ УПРАВЛІННЯ

Історія становлення та еволюція інституціоналізму та інституціональної теорії.

На початку визначимося з ключовими термінами, які використовуються в процесі дослідження.

Термін «інституціоналізм» походить від латинського слова *«institutio»* («звичай», «настанова», «порядок»). Він характеризує сутність певних знань та уявлень, пов'язаних з упорядкуванням, формалізацією, стандартизацією суспільних зав'язків та відносин. Відповідно, процес, спрямований на здійснення зазначених перетворень, отримав назву інституціоналізації.

Процес інституціоналізації характеризується *трьома його складовими*:

- у короткостроковому періоді – декларуванням на законодавчому рівні певних (писаних) правил та норм поведінки суб'єктів будь-якої суспільної діяльності;
- в довгостроковому періоді – легімітизацією, тобто їх суспільним визнанням;
- закріпленням цього визнання в «неписаних» правилах та рамках індивідуальної та суспільної поведінки.

Процес інституціоналізації включає:

- організацію спільної діяльності людей з метою задоволення суспільних потреб;

– формування соціальних (суспільних) зав'язків, взаємодій та відносин індивідів, соціальних груп, людської спільноти в цілому, які регулюються певною системою цінностей;

– організаційне оформлення інститутів як сукупності організацій, установ, осіб, що виконують певні функції.

Інституціоналізація як процес упорядкування, формалізації, стандартизації суспільних відносин на основі політичних, соціальних, юридичних правил, які визначають обмеження для економічних суб'єктів, протягом більш ніж столітнього періоду свого існування пройшов складний шлях внутрішньої еволюції.

Науковий напрям, в рамках якого здійснюється дослідження цього процесу, власне й є інституціоналізмом. До основних причин зародження інституціоналізму варто віднести наступні:

– існування об'єктивної необхідності розширити межі дослідження індивіда і відійти від концепції раціональної людини, оскільки вона не повністю відповідала дійсним економічним процесам у суспільстві;

– необхідність застосування міждисциплінарного підходу до пізнання економічних явищ із застосуванням результатів пізнання, що отримані у соціології, психології, політології та інших суміжних сферах науки;

– усвідомлення важливості комплексного пізнання економічних явищ у суспільстві, а також дослідження їх через застосування узагальнених показників, які характеризують економічні процеси у країні, аналізуючи насамперед закономірності функціонування не окремих індивідів, а колективів, об'єднань та груп;

– важливість проведення досліджень динамічних явищ та процесів у сфері економічного розвитку, а не акцентування на статичних процесах, що також мають місце у цій сфері.

Інституціональна онтологія займається науковим описом певних історично обумовлених стереотипів і норм поведінки, організаційно-управлінських структур економічної діяльності, характеру їх еволюційних

змін. Вона є логічним продовженням і доповненням поведінкової онтології. З позицій прагматичної філософії – як ідейної основи інституціоналізму, інститути розглядаються як певний образ думок, що співпадають у різних представників людської спільноти. В цьому сенсі людська поведінка має ознаки індивідуальної та колективної одночасно.

Спочатку інституціональна онтологія розвивалася за ситуаційно-корпоративістським напрямом й мала на меті здійснення порівняльного дослідження планових та ринкових економік. Більшого значення набув історично-еволюційний напрям інституціональної онтології, в межах якого було здійснено спробу створення теорії процесу, що «кумулятивно розгортається». Проте виникла теорія не самого процесу змін, а правил, що спрямовують процес цих змін, яка акцентувала увагу на тому, що саме інститути забезпечують спадкоємність в економічних процесах, а через еволюцію інституціонального середовища відбувається пристосування економіки до змін її матеріальної бази. Реально наблизитися до реалізації завдання поєднання еволюційної методології з інституціональним аналізом економічного розвитку стало можливим лише через століття, коли було удосконалено понятійно-категоріальний апарат інституціоналізму, а механізм конкурентного ринку продемонстрував свою обмеженість та недосконалість.

Вагомі методологічні засади розвитку інституційної економічної теорії були розкриті у працях таких зарубіжних учених, як М. Блауг, Е. Вайнтрауб, Б. Колдуелл, Д. Макклоскі, Б. Хеммінг, Т. Веблен, У. Гамільтон, Дж. М.Кларк, Дж. Коммонс, У. Мітчелл та інших.

В Україні дослідження теоретико-методологічної і науково-практичної інституційної проблематики трансформаційної економіки здійснюють такі вчені, як С. Архієреєв, В. Бодров, Т. Гайдай, А. Гриценко, В. Дементьєв, В. Липов, О. Носова, С. Панчишин, С. Степаненко, В. Тарасевич, О. Чаусовський, В. Якубенко, О. Яременко та інші. Висвітлення розвитку інституційної теорії в історико-економічному аспекті та у контексті основних

напрямів сучасної світової економічної теорії міститься в працях М. Довбенко, А. Маслова, В. Феценко та інших.

Фундаментальною методологічною основою парадигми інституціоналізму є реалізація інституційно-еволюційного підходу до теоретичного осмислення та аналітичного відтворення економічного розвитку, який розуміється одночасно як структура, процес та складна кумулятивна причинність, яка лежить у його основі, а тому детермінує його загальну траєкторію та хід. Чільне місце в еволюційному інституціоналізмі посідає теорія інституційних змін, науково-практична значимість якої неупинно зростає в умовах надзвичайної динамізації сучасного економічного розвитку та певної трансформаційної лабільності сучасних економічних систем – їх рухливості, нестійкості, мінливості. Складність та суперечливість реалізації процесу інституційних змін в цілому та в країнах з трансформаційною економікою зокрема актуалізують наукові дослідження його сутності та механізму реалізації. Значимість цього дослідного напрямку посилюється необхідністю відбору найбільш ефективної моделі інституційної трансформації, ретельної оцінки можливих варіантів часової динаміки інституційного устрою та напрямів його оптимізації [1, с. 13].

Основні позиції у розумінні сутності категорії «інститут» можна звести до такого: інститут визначає і являє собою установлений соціальний порядок (становище та взаємовідносини, які є визначальними для акторів (індивідів або колективів) в певній області, їх права та обов'язки відносно один одного, доступ та контроль над ресурсами); інститут організовує, координує і регулює соціальну взаємодію в конкретній сфері або сферах; інститут забезпечує нормативний базис відповідної поведінки в певній інституціональній сфері (ролі учасників); комплекс правил, що забезпечує когнітивну основу агентів соціальної взаємодії стосовно інтерпретації, розуміння і змісту того, що відбувається; інститут забезпечує стрижневі цінності, норми і переконання, які приписуються нормативним дискурсам;

інститут визначає комплекс потенційної нормативної рівноваги, яка функціонує як координаційна точка [2, с. 117].

На переконання Т. О. Сливки, інституціональний напрям економічної науки сформувався у 20-х рр. XX ст. в США та продовжує розвиватися сьогодні і є сукупністю теорій, що пояснюють розвиток економіки через врахування позаекономічних інституційних факторів і явищ [3, с. 92].

Одним із основних елементів інтелектуального простору, на якому визрів інституціональний напрям, що становить безсумнівний науковий інтерес для подальших досліджень є німецька історична економічна школа, яка виникла у першій третині XIX ст., що виявила інтерес до факторів еволюції господарських систем, акцентуючи увагу на їх історичній множинності, зробивши спробу відшукати в історії господарства як негативні так і позитивні приклади. До її основоположників належить Ф. Ліст та його послідовники, представники старої історичної школи В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс (40–60-ті рр. XIX ст.), які впритул наблизилися до проблематики економічних інституцій, тим самим виступаючи ідейними та теоретичними попередниками інституціоналізму, зокрема його історично першої форми – раннього інституціоналізму кінця XIX – початку XX ст.

На думку Т. Гайдай, до методологічних засад, що об'єднують інституціоналізм та історичний напрям належать: історичний метод; емпіризм; міждисциплінарний підхід в економічних дослідженнях – синтез економічного знання з іншими галузями суспільствознавства (історією, правом, соціологією, соціальною психологією, антропологією тощо); врахування національних особливостей економічного розвитку, ігнорування загальних економічних закономірностей, досліджуваних класичною школою; врахування широкого кола неекономічних та нематеріальних чинників економічного розвитку (соціальних, етичних, моральних, правових); визнання суттєвої ролі суспільних (соціальних, національних, державних) утворень (інституцій) всупереч методологічному індивідуалізму класиків;

етатизм (визнання визначної ролі держави) в економічній теорії та економічній політиці [4, с. 8].

Систематизовані ідеї про інститути та їх динаміку були викладені у праці основоположника інституціоналізму Т. Веблена «Теорія дозвоільного класу: економічне дослідження інституцій» (1899). Її автор стверджував, що за своєю природою інститути радше є консервативними утвореннями, факторами соціальної та психологічної інертності: «звичний спосіб мислення має тенденцію продовжувати своє існування безмежно довго, окрім випадків, коли до зміни його примушують обставини» [5].

Як наслідок, їх реорганізація як стійких звичок мислення та стереотипів думки за своїм характером є адаптивною реакцією на зовнішній тиск динамічного середовища, інакше кажучи, є потребою реагування на зміни умов колективного життя та свідомості (звичок, традицій і людських нахилів).

Цікаво, що для Т. Веблена зміна способу мислення як головного рушія інституціональної зміни, у свою чергу, може бути спричинена еволюцією інститутів. У цьому контексті соціальні інститути – це не лише результат процесу відбору та пристосування, вони водночас є специфічними способами існування суспільства. Так, інститути створюють особливу систему суспільних відносин і, в свою чергу, є дійовим фактором відбору, але цього разу вже найбільш пристосованих до інституціонального середовища індивідуальних акторів [5].

За Т. Вебленом, інститути є продуктом процесів, які відбувалися в минулому, а не відображенням реального стану політичної системи: сьогоденний стан речей формує інститути завтрашнього дня шляхом процесу примусового відбору, а такий процес відбору і пристосування, враховуючи його природу, ніколи не наздожене кожний наступний стан суспільства [5]. Тому результати природного відбору та еволюції фактично неспроможні забезпечити стан повного узгодження між рівнем розвитку інституту й

вимогами сучасності, а отже інститути приречені перманентно продовжувати інкрементальну, «наздоганяючу» адаптацію.

Вихідні теоретико-методологічні засади вебленівського інституційно-еволюційного підходу у дослідженні природи, сутності та механізму реалізації інституційних змін в процесі суспільного та соціально-економічного розвитку отримали подальшу розробку в працях нової генерації представників традиційного інституціоналізму, яку репрезентують Дж. Ходжсон, К. Кордес, Ф. Міровські, Р. Нельсон, У. Семюелс, С. Уінтер та інші [1. с. 14].

У провідних наукових установах України, як і інших країн, розвиваються нові напрями досліджень в межах інституціоналізму, в університетах та інститутах формують наукові школи, де займаються дослідженнями найрізноманітніших аспектів інституціоналізму, викладають інституціональну економіку [6].

Значну увагу дослідженням з інституціональної проблематики приділено групою науковців Інституту економіки та прогнозування НАН України на чолі з А. Гриценком. Ними сформовано новий науковий напрям – дослідження інституційної архітекτονіки як фундаментальної структури інститутів, що складається з правил, норм, стереотипів, традицій, установ та інших соціальних утворень. До базових структур економічної системи вчені зараховують інститути власності, господарювання, розподілу. Доведено, що механізм інституційних змін включає стабільну інституційну основу, інституційні новації, руйнацію інститутів та способи взаємодії цих складових. Під одиницями інституційного часу розуміється покоління в широкому розумінні (людей, техніки, ідей тощо), що відображає дискретність та квантовий характер інституційних змін і дає можливість оцінити тривалість трансформаційних перетворень. На думку вчених, перспективним в цьому напрямі є з'ясування основних суперечностей змін, виявлення системних суперечностей, що створюють ситуацію, за якої економічне зростання веде до поглиблення економічних диспропорцій і формує

передумови для кризи. Ними приділено значну увагу напрямам, механізмам та заходам щодо корекції інституційних трансформацій з метою забезпечення збалансованого економічного розвитку [7; 8].

Наукові співробітники цієї академічної наукової установи В. Небрат і Н. Супрун досліджують інституційну динаміку взаємодії держави та господарського середовища, історію ринкових інститутів, інституціоналізацію системи корпоративного управління [9].

У розвитку інституціональних економічних теорій фахівці виділяють два періоди:

– традиційного інституціоналізму, який поділяється на а) ранній критичний інституціоналізм, представниками якого є Т. Веблен, Дж. Коммонс, В. Мітчелл, Дж. А. Гобсон (кінець XIX – перша третина XX ст.); б) *пізній (зрілий, позитивістський) інституціоналізм*, який представляють А. Берлі, Г. Мінз, Дж. М. Кларк, С. Чейз, Й. А. Шумпетер (кінець 1920-х–1940-і рр.); в) *соціально-інституціональний* (40–60-ті рр. XX ст.), основоположником якого вважають Дж.К. Гелбрейта;

– неоінституціоналізму, який бере початок приблизно з 70-х рр. XX ст. (Д. Норт, Р. Коуз, О. Вільямсон, Г. Беккер, А. Алчіан, Г. Демсец).

Засновником «старого» або традиційного інституціоналізму є американський економіст норвезького походження Торстейн Бунде Веблен (1857–1929). Представники цієї ідейної течії інституціональної теорії зосереджують увагу на соціально-психологічних аспектах діяльності суб'єкта господарювання ринкової економіки, стереотипах його свідомості та поведінки, тоді як прибічники «нового» інституціоналізму досліджують передусім формальні та неформальні норми («правила гри, що скеровують економічну поведінку індивіда та організації в умовах ринкового господарювання»).

У своїх працях «Теорія бездіяльного класу» (1899), «Інстинкт майстерності та рівень розвитку технології виробництва» (1914), «Політика реконструкцій» (1919), «Абсентеїстська власність і підприємництво у новий

час» (1924). Т. Б. Веблен аналізував економічні процеси з погляду психології колективу, ідей соціального дарвінізму та еволюційного розвитку. Т. Б. Веблен був основоположником технологічного детермінізму та технократичної концепції індустріальної системи.

Інституціональні погляди Т.Б. Веблена називають соціально-психологічними тому, що в основу розвитку суспільства й економіки, як однієї з його сфер, було покладено психологічні чинники – звички, поведінку, традиції, уявлення, прагнення. Предмет політекономії Т. Веблен визначив як поведінку людини стосовно матеріальних засобів існування, що свідчить про гіпертрофію психологічних чинників.

У праці Т. Б. Веблена «Теорія бездіяльного класу» було обґрунтовано соціально-психологічний підхід до аналізу економічних явищ та важливої ролі інститутів в соціально-економічному розвитку окремих націй та народів. Т. Б. Веблен вважав, що у процесі еволюції культури виникнення бездіяльного класу збігається з зародженням власності. Це неодмінно так, оскільки ці два інститути є результатом дії одних і тих же економічних сил. На етапі зародження це лише різні аспекти одних і тих же загальних фактів щодо будови суспільства [5]. У вказаній праці засновник традиційного інституціоналізму критикував людське прагнення до багатства, грошового суперництва та марнотратства, наголошуючи на моральних аспектах цих явищ. На думку Т. Б. Веблена, процес економічного розвитку з появою інституту приватної власності, навіть у слаборозвиненій формі, має характер боротьби за володіння майном. Дослідник звернув увагу на роль бездіяльного класу у виробництві й управлінні та прийшов до висновку, що його участь в управлінні виробництвом стає зайвою, з'являється «бездушна акціонерна корпорація і таким чином сприяє тому, щоб без найважливішої функції бездіяльного класу, функції володіння власністю, можна було б обійтись» [5].

У роботі Т. Б. Веблена «Власність відсутнього» (1923) було введено у науковий обіг поняття «абсентистської (від англ. «absent» – відсутність) власності» як такої, що приносить прибуток власнику, не пов'язаному з

виробництвом (кредитору), тобто з реальним сектором. У такому випадку таким джерелом прибутку є цінні папери.

Взагалі вчення Т. Б. Веблена відрізнялось особливим критицизмом, оскільки в його працях простежується критика не тільки ортодоксальних поглядів, а й самого капіталістичного способу виробництва. Негативним було ставлення Т. Б. Веблена до процесів монополізації, зростання розмірів і сили корпорацій, ліквідації вільної конкуренції. Історичний розвиток він трактував як виникнення, зростання суперечностей між інституційним і зовнішнім середовищами та поступове їх вирішення, а рушійною силою історичної еволюції вважав переважно технічний і технологічний прогрес засобів виробництва.

Т. Б. Веблен підійшов до поділу капіталістичного господарства своїм шляхом, визначивши в ньому сфери «індустрії» та «бізнесу». Під першою він розумів матеріальну форму капіталістичного виробництва, тобто безпосередньо виробництво, а під другою – керуючу силу виробництва, сферу обігу. Т. Б. Веблен вважав, що бізнес підпорядкував виробництво й індустрію власним фінансовим інтересам, а тому основною суперечністю сучасного йому світу він вважав невідповідність інтересів індустрії та бізнесу.

Причиною суперечності виробництва та обігу проголошувався розвиток кредиту, що призводить до утворення «абсентеїстської» власності, за термінологією Т. Б. Веблена. Суспільні інтереси, на його думку, повністю збігаються з інтересами індустрії. Основними елементами ринкової економіки він вважав індустрію (матеріальне виробництво на машинній техніці) та бізнес (сферу обігу).

Т. Б. Веблен не визнавав революційні методи розв'язання існуючої суперечності та пропонував власний варіант вирішення проблеми: постійне зростання місця й ролі технологічних факторів виробництва, завдяки чому має значно підвищитися значення інженерно-технічного персоналу, а це веде до відокремлення функцій власності, контролю та управління. У теорії

Т. Б. Веблена цей процес має назву «революція інженерів»; він призводить до встановлення «влади технократії», інтереси якої збігаються з інтересами суспільства. В усіх працях ученого провідною думкою є встановлення «соціального контролю».

Т. Б. Веблен уперше ввів до економічного лексикону поняття «інститут», який визначив як спільну свідомість, певний спосіб мислення, притаманний великій спільності людей, обумовлений традиціями, звичаями, що формуються у процесі історичного розвитку. Суб'єкт господарювання, який робить вибір, перебуває у певному суспільному середовищі, отже, на його рішення та дії впливають інститути як реальні внутрішні чинники. Інститути – це результат процесів, що відбувалися у минулому; вони пристосовані до обставин минулого і тому не перебувають у повній гармонії з вимогами сучасності. Інститути визначають цілі, якими керується людина. Коли цілі та інститути збігаються, складаються задовільні соціальні та економічні умови. Тому необхідне оновлення інститутів відповідно до законів еволюції і «вимог нинішнього часу».

Отже, на погляд Т. Б. Веблена, саме інститути забезпечують наступність в економічних процесах, а через еволюцію інституційного середовища відбувається пристосування економіки до змін її матеріальної бази.

Учень Т. Б. Веблена У. К. Мітчелл (1862–1948) був представником інституційно-статистичної версії й одночасно творцем емпіричного напрямку традиційного інституціоналізму. Він широко використовував статистику, фактичний матеріал для відтворення картини економічного розвитку. На його погляд, в основі руху виробництва, грошей, ціни лежать інстинкти, серед яких ключову роль відіграє тяжіння до прибутків, що означає підпорядкування процесу виробництва товарів не виготовленню споживних вартостей, а одержанню прибутку. Тому найліпшою формою організації суспільства є грошова економіка (господарство), оскільки вона забезпечує потреби бізнесу. Звичка одержувати та витрачати гроші є природною, вона є

рушієм економіки й визначає характер суспільних інститутів. Тому не випадково, що дисертація У. К. Мітчелла була пов'язана з так званими грінбеками (від англ. greenbacks – зелена банкнота) – різновидом нерозмінних на метал казначейських білетів у США, зворотна сторона яких має зелений колір. У цьому дослідженні заперечувалася суперзалежність між цінами і кількістю грошей в обігу, приділялася особлива увага аналізу циклічних коливань (праця «Економічні цикли», 1927), що було характерним для гарвардської школи кон'юктурознавства.

Яскравим представником соціально-правової (економіко-юридичної) версії «старого» інституціоналізму був Дж. Р. Коммонс (1862–1945). Дж. Р. Коммонс, так само як і Т. Б. Веблен, надавав перевагу аналізу позаекономічних факторів суспільного розвитку. Проте, на відміну від Т. Б. Веблена, який досліджував психологічні та біологічні фактори, Дж. Р. Коммонс здійснював аналіз юридично-правових інститутів. Такий новаторський методологічний підхід відкрив нові можливості для аналізу корпорації та корпоративної власності. З появою системи корпоративного контролю, на думку вченого, індивідуалістична економіка стає застарілою по відношенню до інституційної економіки, яка є сферою суспільних інтересів у межах приватної власності, які виявляються в поведінці людей в процесі купівлі і продажу, запозичення та кредитування, найму та звільнення, здачі в оренду та орендування.

Наукове кредо Дж. Р. Коммонса ґрунтувалося на уявленні про власність як про сукупність певних прав і обов'язків та сприйнятті трансакцій не як обміну товарами, а як відчуження та придбання прав власності та свободи. Вихідною економічною категорією свого вчення він вважав юридичне поняття угоди, учасниками якої є всі інститути: сім'я, профспілки, акціонерні компанії, держава. На його думку, саме угода включає такі складові як конфлікт, взаємодія, вирішення. У цьому сенсі категорія вартості виводиться не з процесу виробництва, а з переговорів та угоди, в чому проявився юридичний підхід до вартості. Крім категорії «трансакція» він ввів у

науковий обіг понятійний конструкт «колективні дії», що придало ще більшої ваги правовим рамкам його теорії, а також «групи тиску» (робітники – підприємці; продавці – покупці; кредитори – позичальники). Дж. Р. Коммонс розрізняв три види трансакцій – торговельні, управлінські, раціоналізаторські, які складаються з переговорів, зобов'язань та їх виконання.

Отже, вихідною категорією традиційного інституціоналізму була «інституція», під якою розумілася сукупність усталених звичаїв, традицій, способів мислення та поведінкових стереотипів індивідів, соціальних груп та суспільства у цілому.

Загалом у межах вказаної школи було створено інституціональну концепцію, яка згодом перетворилася у міцний фундамент для розвитку різних теорій, що збагатили економічну науку та історію економічної думки новими дійсно важливими та актуальними ідеями.

Новий імпульс до свого розвитку інституціоналізм отримав наприкінці вже XX ст. із розвитком нових положень у сфері пізнання інститутів та їх впливу на розвиток суспільного життя та його економічної сфери. Окреслений напрям отримав назву неоінституціоналізму і посів важливе місце у загальній інституціональній теорії.

«Класиком» нового інституціоналізму вважається Д. Норт (1920–2015), який у 1993 році отримав Нобелівську премію за розроблення конституційних і контрактних принципів теорії прийняття економічних рішень. Наукове кредо цього вченого значною мірою пов'язане з обґрунтуванням відмінностей інститутів від організацій. На його переконання, інститути – це традиції, звичаї, правила, що є унормованими (формальні) та неунормованими (неформальні), а організації – гравці, які мають дотримуватися цих «правил гри». Представники нового інституціоналізму концентрували увагу не на стереотипах свідомості та поведінки суб'єктів господарювання, а на дослідженні насамперед формальних та неформальних норм («правил гри»), що визначають

економічну поведінку індивіда та організації в умовах ринкового господарювання.

Д. Норт виділяв поняття «інститут» та «організація». Інститут, за Д. Нортом, – сукупність правил, пов'язаних з ними механізмів реалізації та норм поведінки, які структурують та полегшують взаємодію між людьми [10]. Організації, вважав Д. Норт, також структурують взаємини між людьми, але це не правила гри, а самі гравці. Д. Норт класифікував інститути на формальні правила та неформальні обмеження. На його думку, «...хоча формальні правила можна змінити за одну ніч шляхом прийняття політичних чи юридичних рішень, неформальні обмеження, втілення у звичаях, традиціях та кодексах поведінки є набагато менш сприятливими до усвідомлених людським зусиллям. Ці культурні обмеження не тільки пов'язують минуле з сучасністю та майбутнім, а й дають нам ключ до розуміння шляху історичного розвитку [10].

В інституціональному напрямі економічної науки важливе місце посідає теорія трансакційних витрат, яка була сформульована Р. Коузом у 1937 р., згідно з якою інституційні утворення альтернативні ринкам виникають там, де з'являється можливість мінімізувати трансакційні витрати [11].

Особлива увага в інституціональній теорії фірми приділяється питанням прав власності, де фірма має можливість вибору різних форм власності на придбання матеріальних і нематеріальних активів, а власник активу має право контролю стосовно їх використання і визначає можливості варіації використання активу в разі зміни умов контракту. Це має особливо важливе значення для фірми в умовах невизначеності майбутніх витрат. Особлива цінність концепції прав власності в інституціональній теорії фірми полягає в тому, що вона надає можливість розв'язання проблеми вертикальної інтеграції різних виробництв у межах фірми. Залучення активів або специфічних інвестицій різних форм власності надає можливість власнику фірми забезпечити виробництво продукції в межах усього науково-

виробничо-збутового циклу з мінімальними витратами і, насамперед, скороченням трансакційних витрат [3, с. 93].

Особливістю неоінституціоналізму, на думку М. Чабанної, є використання методів, понять і концепцій економічної теорії для аналізу політичних явищ і процесів. Це важливо, оскільки, якщо визначати економіку в термінах обмежених ресурсів і цілей конкуренції, то її застосування може бути корисним для аналізу процесу прийняття рішень й у політичній сфері [12, с. 30].

В інституційному підході інститути виступають як культурні та психологічні явища – норми, звичаї, звички тощо, в неоінституціоналізмі досліджується набір правових норм і неформальних правил, які склалися внаслідок взаємодії індивідів у процесі обміну. Відповідно, інститутами є виборче право, конституційне право тощо. При ухваленні політичних рішень вони відіграють різні ролі, впливаючи на вибір моделі рішення або на мотивації суб'єктів цього процесу.

Сучасний інституціоналізм, як вважає А. М. Безшура, «виступає одним із найбільш методологічно продуктивних напрямів економічної теорії у дослідженні змісту поняття «організація», оскільки вивчає історично встановлені звичаї, правила, норми та способи економічної поведінки суб'єктів у їх взаємозв'язку з іншими сферами соціального життя – етнічною, політичною, соціокультурною та іншими. Інституціональний підхід дає змогу повніше враховувати у стратегії трансформаційних зрушень взаємозв'язок економічних, соціальних, політичних, правових та інших складових системних перетворень, а також їхній вплив на суспільну індивідуальну свідомість, психологію, етику та мораль, без чого не досягти бажаної збалансованості змін в організаціях» [13, с. 82].

Сьогодні інституціоналізм як певний науковий напрям, як вважають вітчизняні науковці, вийшов за рамки економіки та сягнув за своїм впливом широких горизонтів суспільного буття, а інституціональне середовище як його творення та вагома складова набуло ключового та всеосяжного значення.

Об'єктом інституалізації визнаються процеси, що відбуваються: в різних сферах суспільного життя на національному, регіональному, районному, громадському, індивідуальному рівнях; у різних галузях економіки на її макро та мікрорівнях. Суб'єктами є органи державної влади; органи місцевого самоврядування; громади; бізнесові структури; громадські організації; окремі особи. Центральне місце в інституціональній теорії посідають інститути – фундаментальні та функціональні. Фундаментальні інститути (наприклад, приватної власності; конкуренції; обміну; найманої праці; прибутку; влади; управління; споживання) – це складно влаштовані функціонально диференційовані системи, що мають різні елементи та складові. Вони є глибинними, історично стійкими, такими, що постійно відтворюють суспільні відносини та дозволяють суспільству виживати та розвиватися, зберігаючи свою самодостатність і цілісність у ході історичної еволюції, незалежно від волі та бажання конкретних соціальних суб'єктів або акторів. Функціональні інститути (наприклад, підприємництва; форм господарювання; ціноутворення; фінансово-кредитні; інфраструктурні; інформаційно-консультаційні; маркетингові) визначають дії (їх правила та порядок тощо), взаємодію та впливи фундаментальних інститутів та зв'язків між самими фундаментальними інститутами, а також між фундаментальними інститутами та складовими функціональних інститутів. Метою інституціоналізації є розширене суспільне відтворення на основі розумного, сталого та інклюзивного розвитку; сталий економічний розвиток [14, с. 184–185].

На погляд А. А. Чухно, інституціональна теорія, спираючись на методологію попередників, збагатила методологічний і теоретичний арсенал класичної та неокласичної шкіл, відкрила новий етап у розвитку економічної теорії [15, с. 10].

Інституціональна теорія, на думку Ю. Д. Радіонова, виділяє не лише інститути як правила гри, обмеження, певні установки, а розглядає інституції (організації) як формальні установи з відповідним управлінським апаратом,

удосконалюючи правила гри в суспільстві та підвищуючи стандарти, де формуються гідні, більш якісні умови життя людей, паралельно змінюючи інституції та застосовуючи диверсифікацію діяльності підприємств, організацій, їх реструктуризацію тощо [16].

Інституціональна теорія, на переконання В. В. Хрустальнової, утвердилася як фундаментальний напрям економіко-соціальних досліджень, спрямованих на обґрунтування ключових елементів економічної системи у контексті їх впливу на суспільний розвиток, ринок та його учасників [17].

Таким чином можливо зробити загальний висновок про те, що інституціоналізм постає як науковий напрям, що приділяє основну увагу ролі соціальних інститутів у сфері прийняття економічних рішень й у підвищенні ефективності економічної діяльності, удосконаленні суспільних відносин.

Держава як соціальний інститут

Незважаючи на те, що поняття соціального інституту було введено до наукового обігу лише у другій половині XIX ст., його окремі сутнісні характеристики містяться у філософських концепціях з самих витоків філософії. Так, у конфуціанстві розглядалися інститути держави, сім'ї, релігії та освіти («Лунь юй»); у вченні Платона – інститути сім'ї, держави, освіти («Держава»); у філософії Аристотеля – інститути держави та сім'ї («Політика»). Увага соціальних філософів епохи Відродження була зосереджена переважно на інституті держави (Н. Макіавеллі «Держава», Т. Мор «Утопія», Т. Кампанелла «Місто сонця»). У працях «Утопія» та «Місто сонця» також розглядалися інститути сім'ї, релігії, виробництва та освіти. Інститут держави перебував у полі зору найвідоміших філософів Нового часу: Т. Гоббса («Левіафан»), Дж. Лока («Два трактати про правління») та Жан-Жак Руссо («Про суспільний договір»). Дж. Лок і Жан-Жак Руссо розглядали інститут освіти у працях «Про виховання розуму» та «Еміль, або про виховання». Вперше поняття «соціальний інститут» як філософська категорія з'являється у праці Г. Спенсера «Основи соціології» (1874). Цей філософ не лише вперше вжив саме цей термін, запозичивши

термін «інститут» з юриспруденції, але й виділив шість конкретних типів соціальних інститутів – сімейні, обрядові, політичні, церковні, професійні, промислові – та докладно їх описав [18].

З часом цілісні концепції соціальних інститутів були розроблені Е. Дюркгеймом, Т. Парсонсом, Т. Б. Вебленом, Д. Нормом, Дж. Серлем, Е. Дюркгеймом та іншими соціологами, філософами і економістами.

Так представник структурного функціоналізму у соціології Т. Парсонс розглядав суспільство як сталу соціальну систему, що прагне до самозбереження і, як наслідок, до самоорганізації. Одним з механізмів, які забезпечують існування суспільства у відносно сталій формі, є соціальні інститути, які в теорії Т. Парсонса розкриваються через поняття «актор» та «соціальна роль». Він розглядав індивіда або колектив як актора – тобто діючу особу, «основна характеристика якої полягає в прагненні до досягнення цілей, в реагуванні емоційно чи афективно на об'єкти і явища і, в більшій чи меншій мірі, в усвідомленні чи розумінні ситуації, своїх цілей і самого себе» [19, с. 228].

Т. Парсонс підкреслював, що елементами соціальної структури є не самі актори, або особистості, а саме соціальні ролі, під якими він розумів «елемент узагальненої стандартизації дій індивідів, що входять в цю систему» [19, с. 230]; «організований сектор орієнтацій актора, що конститує і визначає його участь у процесі взаємодії» [20, с. 23].

Такі системи «стандартизованих очікувань, що визначають правильну поведінку особистостей, що виконують певні ролі, засновані як на її власних позитивних моментах конформності, так і на санкціях інших» [19, с. 231] Т. Парсонс називав «інститутами». На його думку, соціальний інститут як відносно стабільна система, яка визначає соціальні ролі для акторів та регулює відносини між ними, є базовим механізмом самозбереження та самовідтворення суспільства. Саме через соціальні інститути від покоління до покоління у відносно незмінній формі передаються навички, знання, традиції, схеми поведінки.

Головна роль соціальних інститутів у суспільстві, на переконання Д. Норта, полягає у «зменшенні невизначеності шляхом встановлення стійкої (хоча не обов'язково ефективної) структури взаємодії між людьми» [21, с. 6].

Сучасні зарубіжні дослідники визначають соціальні інститути як відносно стабільні моделі поведінки чи спільних дій, які допомагають долати фундаментальні проблеми та виконувати певну функцію у суспільстві, визначаючи тривимірну структуру інституційної стійкості: ступінь інституціоналізації, масштаб та якісний вимір, що складається з функції, структури, культури та санкцій. При цьому зазначається, що хоча інститути є ключовим поняттям у багатьох дисциплінах, вони зазвичай діють як рамкові умови або детермінанти. Простіше кажучи, економіст порівнює стимули, політолог порівнює політику, а вчений-організатор порівнює організації [22].

Щоб зрозуміти безперервність демократії та соціальних інститутів, як вважає Ф. Енгельстад [23], необхідно зосередитися на нормативних аспектах, нормах, втілених у демократичних процесах, а також у соціальних інститутах. Незважаючи на те, що інститути є практичними правилами, вони не можуть бути зведені до суто прагматичних проблем. Без нормативного обґрунтування інституції навряд чи були б життєздатними. Водночас норми залишаються абстрактними, якщо вони не пов'язані з практичними механізмами та не адаптовані до емпіричних особливостей інститутів.

Дж. Роулз наголошує на важливості соціальних інститутів для справедливого суспільства – іншими словами, для демократичного суспільства в його найкращому вигляді. У своїй праці – «Теорія справедливості» (1971) він розвинув концепцію справедливості в рамках конституційної ліберальної демократії [24, с. 222], яка отримала подальший розвиток у «Політичному лібералізмі» (1993) та «Повернення до ідеї суспільного розуму» (1997), з більшим наголосом на легітимності. На додаток до демократичних механізмів прийняття рішень, які використовують політики та виборці, Дж. Роулз наголошував на нормах, які спонукають громадян до соціальної співпраці та взаємності як невід'ємної частини

демократії [25, с. 15]. Його основна увага зосереджена не на індивідуальному добробуті, а на політичній концепції людини як громадянина [25, с. 29; 26, с. 800] і здібностях індивідів в рамках суспільних інститутів. Автономна особистість користується правами, які гарантують участь у суспільстві, і, таким чином, здатна брати відповідальність за свій власний вибір. Тут автономію можна розглядати в її кантіанському значенні: свобода формулювати власний закон за умови, що його можна узагальнити для суспільства в цілому [24, с. 251]. Проте автономія пізніше уточнюється ним як політична, а не етична цінність [25, с. 77, 99]. Зважаючи на те, що жодне суспільство не може реалізувати повну реальну рівність, соціальні нерівності врівноважуються двома принципами. Перший – принцип свободи передбачає, що громадяни мають рівне право на цілком адекватну схему рівних основних свобод. Другий – принцип відмінності стверджує, що соціальна та економічна нерівність є прийнятною за умови, що офіси та посади відкриті для всіх і що нерівний розподіл ресурсів приймає форму, яка приносить найбільшу користь найменш забезпеченим членам суспільства [25, с. 291].

М. Вальцер, досліджуючи принципи справедливості розподілу, поставив за мету знайти загальний спосіб аналізу проблем розподілу соціальних благ, не припускаючи, що суспільство можна охопити загальною системою відліку. У «Сферах справедливості» (1983 р.) він намагається вирішити цю проблему, виділивши широкий набір соціальних сфер, кожна з яких має окремий спосіб розподілу [27, с. 6]. Окреслюючи основні соціальні сфери, серед яких – політика, освіта, трудове життя, соціальне забезпечення та релігія, М. Вальцер не висуває загального набору норм для цих сфер. Навпаки, він намагається розкрити їхні різні способи роботи і, таким чином, їхні різні способи розподілу товарів. Оскільки люди відрізняються за своїми талантами, нерівності в результатах розподілу в кожній із сфер неминучі. Цьому протистоїть розрізнення між тим, що він називає простою та складною рівністю. Просту рівність ілюструє принцип відмінності який, «вимагав би постійного втручання держави, щоб зруйнувати або стримати зароджувані

монополії та придушити нові форми домінування» [27, с. 15]. Щоб обійти цю проблему, М. Вальцер пропонує свою альтернативну концепцію комплексної рівності: якщо громадяни досягають успіхів у різних сферах, нерівність у кожній сфері слід прийняти за умови, що їхні переваги обмежені даною сферою. Іншими словами, комплексна рівність ґрунтується на уникненні ефекту переливу між сферами.

Головною проблемою для нього є справедливість розподілу, а не теорія соціальних інституцій. Він наголошує на проблемах розподілу як комбінації нормативних положень, специфічного функціонування та результатів розподілу. Однак, незважаючи на те, що вони відрізняються за своєю природою та масштабом, багато соціальних сфер, які він детально досліджував, можуть розглядатися як інститути. Незважаючи на їхню відмінність, такі сфери, як дозвілля, гроші та спорідненість – усі вони становлять інститути.

Інтерпретуючи підходи Дж. Роулза та М. Вальцера в термінах взаємодоповнюваності, Л. Валентині здійснив перехід від ідеальної політичної філософії до неідеального соціологічного підходу, взявши з них теоретичні точки відліку, у концепції з емпіричним наголосом на механізмах і сукупності механізмів, а не цілісної теорії [28].

Віддаючи належне економіці як фундаментальній сфері життєдіяльності та соціального середовища, в якому проявляється вплив економічних інститутів, Ф. Енгельстад зазначає, що сучасні економічні системи мають принаймні чотири основні нормативні риси, чітко пов'язані з демократією. Це ідеальні передумови, які ніколи не зустрічалися в чистому вигляді, але, тим не менш, становлять необхідні елементи для функціонування економіки: права власності; свобода договору; добре функціонуючі ринки товарів і послуг, включаючи ринки праці; та економічне регулювання та макрополітика [23].

Права власності передбачають право вільного розпорядження об'єктами, якими володіє особа, незалежно від того, придбані вони шляхом

праці, подарунків чи успадкування. Для окремих громадян у суспільстві з широко розвиненим поділом праці права власності є передумовою базового відчуття безпеки та стабільності в повсякденному житті та становлять передумову для розвитку життєвої кар'єри людей. Права власності необхідні для функціонування будь-якої економіки, заснованої на обміні та поділі праці [23].

Свобода договору означає індивідуальне право укладати обов'язкові угоди з іншими сторонами, включаючи можливість анулювати угоди. Як загальна риса, свобода контракту обмежена сучасними капіталістичними економіками і навіть є відносно недавнім елементом капіталізму. Паралельно з правами власності свобода договору не є необмеженою, а радше політично врегульованою [23].

Добре функціонуючі ринки дозволяють вибирати між альтернативними товарами та, загалом, між альтернативними структурами можливостей, які становлять головну арену розвитку в економіці залежно від поділу праці. Як учасники ринку, споживачі мають можливість робити раціональний вибір між товарами, а також типами товарів, що відкриває можливість вибору стилю життя та – принаймні частково – ідентичності. Однак найважливішим елементом ринків у чистому вигляді є те, що вони не розрізняють покупців і продавців; що має значення, це лише попит і пропозиція, які вони представляють. У цьому плані ідеал досконалого ринку набуває нормативного характеру [23].

Нормативні передумови сучасної економіки. На ринках праці товари, якими торгують, мають подвійний характер; робоча сила є водночас і товаром, і частиною людської особистості. Таким чином, ринковий процес передбачає узгоджену відмову від свободи, якою громадяни користувалися б інакше. Це, однак, підтверджує підлеглий статус працівника. Альтернативою є посилення переговорної позиції працівників на ринку праці шляхом розвитку індивідуальних ресурсів або побудови колективних дій. Таким чином використовується перспективна рівність ринкових відносин [23].

Економічне регулювання та макрополітика відображають той факт, що економіка складається з підприємств, які обов'язково є партикулярними. Фірми мають конкретні цілі та критерії успіху, на відміну від політики, головною метою якої є регулювання суспільства в цілому. Таким чином, ринки повинні регулюватися, щоб бути функціональними, в той же час фіскальна політика створює основу для державного сектора. Політика оподаткування та перерозподілу компенсує значну нерівність, створену на ринку праці. Свобода договору, права власності та функціонування ринку також залежать від політичного управління. Законодавство регулює умови трудових контрактів. Розширення майнових прав має бути визначено та також регулюється державою, наприклад, щодо оподаткування, законодавства про спадщину та структурування акціонерних підприємств. Ці елементи самі по собі не є демократичними, але їхній ідеально універсалістський характер становить передумову демократії в сучасних суспільствах [23].

Проте демократія не може покладатися лише на структурні особливості економіки. Це залежить від добре функціонуючої держави, здатної сформулювати та гарантувати ці елементи як права, водночас вносячи корективи до тенденції підриву їх універсалістського функціонування.

З огляду на це, держава посідає особливе місце серед соціальних інститутів. Тематика сутності та ролі держави в економічній системі привертає увагу представників багатьох напрямків економічної думки протягом не одного століття.

Проблематика сутності та ролі держави знайшла своє відображення у працях як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Значна увага приділялась даній темі у працях: Дж. Б'юкенена, Т. Веблена, Ч. Вольфа, Дж. Гелбрейта, Дж. Коммонса, Дж. Коуза, У. Мітчелла, М. Мак-Гіра, Д. Норта, М. Олсона, М. Ширлі та інших. У роботах цих вчених спільним є питання щодо міри втручання або невтручання держави в економічне життя та пошук аргументів «за» чи «проти» тієї чи іншої позиції [29, с. 25].

Фундаментальні основи консолідації зусиль держави та ринку щодо формування інституціональних передумов трансформації вітчизняної економіки розглядаються у працях В. Базилевича, В. Бодрова, П. Єщенка, А. Гальчинського, В. Геєця, А. Гриценка, В. Дементьєва, А. Маслова, А. Ткача, А. Чухна, В. Якубенка та багатьох інших.

Д. Норт «розглядаючи державу як організацію, що володіє порівняльними перевагами в здійсненні насильства, що розповсюджуються на географічний район, чий межі визначені її здатністю оподатковувати підданих, вказує, що держава продає послуги «оборона» і «правосуддя» в обмін на податки» [30, с. 21]. За умов централізованого виробництва цих послуг виникає позитивний ефект від економії на масштабах. Якщо ж кожен буде захищає свої права власності в індивідуальному порядку, то сукупні витрати будуть набагато більшими. Щодо податків, то надмірно жорсткий податковий тягар зумовлює ухилення від сплати податків, втечу капіталу тощо. На думку Д. Нортона, держава має формувати таку податкову систему, яка уможлиблювала б вироблення такого набору послуг суспільству, який, з однієї сторони, був би корисний всім і кожному, а з іншої – мінімізував би витрати держави на специфікацію і захист прав власності.

Відповідно до моделі МакГуайра–Олсона, держава є дискримінуючим монополістом, що забезпечує виробництво порядку, визначаючи різні ціни різним групам населення залежно від переговорної сили. Щоб подібні моделі адекватно відображали сучасну організацію економіко-політичних систем, необхідно враховувати прагнення груп з особливими інтересами отримувати прибуток, експлуатуючи порівняльні переваги держави в здійсненні насильства [31].

Держава добробуту є демократичною в тій мірі, в якій вона є інклюзивною та прозорою. Якщо так, то принаймні чотири інституційні передумови є важливими.

«Держава загального добробуту є універсальною в тому сенсі, що всі громадяни мають доступ до соціального забезпечення відповідно до потреб

та інших кваліфікацій, відкритих для всіх. 2. Соціальна держава фінансується за рахунок оподаткування громадян. Таким чином, громадяни мають спільну власність на систему держави добробуту. Вони мають право на соціальне забезпечення, оскільки воно фінансується ними, а не надається благодійним жертводавцем. 3. Система суспільного добробуту є об'єктом формування державної політики. Як виборці, громадяни мають право голосу щодо того, як їм керувати. Це також означає відкритість до заходів перерозподілу, які водночас є відкритими для публічного обговорення. 4. Агентства держави добробуту укомплектовані професійним персоналом; таким чином якість положень разом із рівністю між користувачами максимізується» [23].

Роль держави у прийнятті економічних рішень як соціального інституту видозмінювалася на тих чи інших етапах суспільного розвитку.

Під державою як соціальним інститутом розуміється стійкий історично сформований соціальний порядок здійснення державної влади, який створює систему статусів і ролей, що дозволяє виконувати функції управління і координації суспільного життя.

Функції держави як соціального інституту полягають у забезпеченні на території країни прав і свобод кожної людини та громадянина, з умовою створення рівних можливостей для всього населення у досягненні суспільного добробуту. Свобода людини реалізується в процесі її існування в суспільстві та співпраці з іншими людьми. Реалізація цієї функції пов'язана з обмеженням злочинної волі певної частини соціуму, деструкційний вплив дій якої направлений на дестабілізацію сформованої позитивної соціальної ситуації, яка базується на засадах правової держави та соціальної захищеності особистості. Держава виступає гарантом захисту прав і свобод людини та забезпечує стабільне існування населення.

Виконання державою функцій як соціального інституту передбачає: створення нею необхідних умов для відтворення та розвитку людини, що реалізуються завдяки втіленню запланованій демографічній політиці, розвитку освітніх та виховних соціальних інститутів; формуванню

соціокультурного простору, сприятливого для самореалізації та творчого зростання кожної людини; втілення в життя принципів соціальної справедливості та правової держави.

Необхідність і значущість державного впливу на окремі сторони економічного життя суспільства усвідомлювалась та обґрунтовувалась науковцями, починаючи з часу виникнення перших наукових економічних шкіл.

Так, ще у XVII ст. у працях представників меркантилізму наголошувалось на необхідності (у зв'язку з розвитком міжнародної торгівлі) запровадження заходів податкового регулювання зовнішньоекономічної діяльності та здійснювались спроби оцінки впливу державної економічної політики на розвиток країни. «Правильною політикою та вигідною для держави буде припустити, щоб товари, які виготовлені з іноземної сировини... вивозилися безмитно. Такі виробництва дадуть роботу великій кількості бідних людей і значно збільшать щорічне вивезення таких товарів за кордон, завдяки чому збільшиться ввезення іноземної сировини, що покращить надходження державних мит... Необхідно також не обтяжувати занадто великими митами наші вітчизняні товари, щоб не здорожувати їх занадто для іноземців і не перешкоджати цим їхньому продажу», – зазначав один із головних теоретиків меркантилізму Т. Мен (праця «Багатство Англії у зовнішній торгівлі або баланс нашої зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства»).

Значний внесок у бачення ролі держави в економіці був здійснений прихильниками економічної школи фізіократів, яка прийшла на зміну меркантилізму. Так, Ф. Кене досить чітко були сформульовані загальні принципи економічної політики «землеробської держави»: гарантування прав власності, яка є основою економічного ладу суспільства, необтяжливість податків та їх зростання пропорційно темпам росту національного доходу, стимулювання виробничих витрат і торгівлі сировиною, дотримання принципу паритетності в торгівлі з іншими країнами, обмеження еміграції

населення, яке може вивезти з країни значні статки, підтримання достатнього рівня споживання найбільш бідними верствами населення тощо (праця «Загальні принципи економічної політики землеробської держави і примітки до цих принципів»).

Родоначальник класичної школи У. Петті найважливішою роллю держави вважав забезпечення примноження грошових надходжень у державну скарбницю: «якщо в країні є дуже багато грошей, то для неї ... було б вигідним, якби усі надлишки знаходились у королівських скринях». Ним була обґрунтована необхідність і доцільність здійснення державних цільових витрат за такими напрямками, як оборона країни та державне управління, будівництво доріг, мостів, інших громадських споруд, утримання шкіл та інтернатів, допомога незаможним верствам населення тощо. Значну увагу у своїх дослідженнях У. Петті приділяв питанням створення податкової системи та визначенню її ролі у забезпеченні функціонування фінансової системи країни (праця «Трактат про податки і збори. Verbum Sapient. Слово мудрим»).

За А. Смітом, до компетенції держави («нічного сторожа») належали найважливіші функції, що мали забезпечувати надходження коштів до державної скарбниці, функціонування державного сектору економіки й забезпечення ним необхідних суспільству потреб (праця «Дослідження про природу і причини багатства народів»).

Основні ідеї марксизму з досліджуваної проблеми полягали у необхідності заміни стихійного капіталістичного розвитку свідомим, цілеспрямованим впливом держави на соціально-економічні процеси за допомогою загальнодержавних планів. Крім того, приватна власність повинна бути знищена й замінена суспільною (загальнонародною), що унеможливить експлуатацію людини людиною та викоренить нерівність між людьми. К. Маркс вважав, що капіталізм революційним шляхом має бути замінений на іншу суспільну систему. В подальшому марксистські ідеї були розвинуті В. І. Леніним та практично реалізовувались при побудові СРСР.

Наступні покоління соціал-демократів (Е. Бернштейн, Р. Гільфердінг, К. Каутський), обґрунтовуючи можливість еволюції капіталізму та піддаючи ревізії погляди К. Маркса, теоретично обґрунтовували можливість подолання ринкової анархії за допомогою різноманітних інструментів державного регулювання економіки (планування, грошово-кредитне регулювання, політика соціального захисту працівників тощо), акцентували увагу на подальшій демократизації суспільства та можливості впливу найманих працівників на процес прийняття управлінських рішень, передбачали можливість перетворення держави на демократичний інститут, що забезпечує реалізацію інтересів усього суспільства.

Найважливішою метою держави представники німецької історичної школи вважали створення «державного господарства, яке в змозі було б задовольнити національною працею всі потреби своїх підданих, та шляхом жвавого обміну всередині країни використовувати в інтересах цілого всі природні багатства країни та всі індивідуальні сили народу». Конкретними засобами на шляху досягнення цієї мети, як зазначав К. Бюхер, мають бути: створення єдиної митної системи, стимулювання розвитку великої промисловості, надання державних субсидій, будівництво систем сполучення, державна підтримка розвитку науки та культури, усунення нерівності в оподаткуванні тощо (праця «Виникнення народного господарства»).

Основними інструментами, що їх може використовувати держава з метою стимулювання певних сфер діяльності, на думку одного з основоположників неокласицизму А. Пігу, є субсидії та податки, за допомогою яких «уряд у змозі скоротити розрив між відповідними продуктами у тій або іншій сфері, надаючи інвестуванню засобів у цій сфері «особливу підтримку» або накладаючи на нього «особливі обмеження» (праця «Економічна теорія добробуту»).

Наприкінці XIX ст. прихильники інституціоналізму довели, що не економічні фактори, а позаекономічні – соціальні інститути (монополія,

конкуренція, звичаї тощо) відіграють вирішальну роль у суспільному розвитку і регулюють діяльність людей.

В 30-х рр. XX ст. революційний переворот в економічній науці викликала теорія Дж. М. Кейнса згідно з якою держава відіграє провідну роль в регулюванні економіки і управлінні національним господарством. Основним положенням цієї теорії було визначення держави як політичного інституту зі своїми органами влади, наділеними певними регуляторними функціями, і які в процесі регуляторної діяльності повинні були враховувати національні інтереси і на їх основі визначати цілі, пріоритети і напрями розвитку економіки. Такий підхід суттєво відрізняв державне регулювання від ринкового механізму і ставив на перше місце застосування принципу цілеспрямованого регулювання економіки.

Дані теоретичні положення знайшли своє втілення на практиці і привели до появи нового варіанту ринкової економіки – соціально орієнтованої. Проте, знову ж таки, як показала практика, і цей варіант економіки не був позбавлений вразливих місць. Таке становище призвело до появи нового, «антикейнсіанського», напряму в теорії регулювання, який був запропонований неоконсерваторами, і які започаткували свої школи: монетаризму, економічної теорії пропозиції і теорії раціональних очікувань. В основу цих шкіл була покладена необхідність відродження ринкового саморегулювання і стимулювання приватного підприємництва.

Світова криза кінця 1970-х – початку 1980-х рр. знову поставила на перше місце питання стосовно вибору між державними і ринковими механізмами регулювання економіки, враховуючи переваги і недоліки в управлінні національним господарством того й іншого. Шлях вирішення даного питання був окреслений відомим економістом XX ст. П. Самуельсоном, який започаткував школу «великого неокласичного синтезу», що дістала назву теорії змішаної економіки. Ця теорія поєднала державне регулювання і ринковий механізм і була сконцентрована на вирішення питань, пов'язаних із задоволенням суспільних потреб.

Відповідно до її положень розширення державного втручання або його обмеження залежить від економічної ситуації і стану розвитку економіки. Об'єднання регулюючих сил ринку і держави забезпечує збалансованість сукупного попиту і сукупної пропозиції, дозволяє поєднувати ефективність господарювання, соціальну справедливість і економічне зростання. Воно дозволяє також згладити негативні дії як ринку, так і держави.

На сьогодні практично усі країни світу використовують ту або іншу модель змішаної ринкової економіки і різні регуляторні інструменти. Це свідчить про те, що у сучасній економічній теорії практично не ставиться під сумнів доцільність централізованого регулювання економічного життя суспільства. Питання полягає лише у визначенні розділу між раціональним і не ефективним втручанням держави.

Але якщо державне регулювання є об'єктивною необхідністю в умовах сучасної ринкової економіки, то в умовах трансформації економіки його роль є набагато вищою, оскільки тут мають місце й інші, не властиві ринку проблеми, рішення яких можливе тільки за допомогою застосування механізмів державного регулювання. Це пов'язано, перш за все, з необхідністю структурної перебудови економіки та її окремих галузей, формуванням ринкової інфраструктури, з розвитком інформаційних відносин між державою, громадянами, бізнесом та громадськими організаціями в процесі прийняття регуляторних актів і їх впровадження, з розвитком інформаційного суспільства і запровадженням електронних методів управління в діяльність органів влади, з забезпеченням економічної свободи господарюючим суб'єктам і т. д. Крім того, з боку держави потрібна потужна протидія негативним процесам, характерним для періоду реформування (наприклад, корупції, криміналізації суспільства, тінізації економіки).

Огляд ідей представників провідних наукових шкіл свідчить про їхній суттєвий внесок у визначення функцій держави в економіці, які об'єктивно розширювались у процесі історичного розвитку людської цивілізації та потребували відповідного теоретичного обґрунтування.

Одним із важливих напрямів діяльності держави як соціального інституту є виконання економічних функцій.

Функції держави – це основні напрями діяльності держави щодо вирішення завдань, що стоять перед нею. Економічні функції держави – зумовлені об'єктивними умовами соціального розвитку та виробничими цілями, напрями державної діяльності в межах економічної системи суспільства. Економічні функції визначають місце і роль держави в системі економічного розвитку, встановлюють межі втручання держави в процес регулювання економіки.

Економічні функції держави характеризуються складністю та розгалуженістю методів реалізації цієї форми забезпечення прогресивного функціонування державного соціального утворення. Їх реалізація забезпечується впровадженням методів правової корекції та економічного врівноваження існуючого фінансово-економічного середовища держави.

По-перше, йдеться про правове забезпечення існування економічного простору держави. Даний напрям регулювання економічної складової держави є основним системоутворювальним фактором забезпечення її діяльності, реалізація якого можлива завдяки створенню необхідної нормативно-правової бази. Така база має створювати законодавчу основу для забезпечення існування різних форм власності та господарської діяльності, яка здійснюється резидентами та нерезидентами країни, конкретизуючи неправомірні обмеження її діяльності; безперебійного функціонування експортно-імпортних операцій; регулювання відносин між виробниками та державою, а також між виробниками та покупцями товарів та послуг; контролю за додержанням законодавства у сфері здійснення економічної діяльності; діяльність національного банку.

По-друге, це стосується грошово-кредитного забезпечення фінансового сектору економіки. Даний напрям реалізується у здійсненні емісії грошей, що забезпечує економіку необхідною грошовою масою шляхом існування природної монополії держави як виробника грошової одиниці країни,

забезпеченні фінансово-кредитної підтримки банківських установ як основи функціонування економіки за встановленим регламентом.

По-третє, мова йде про компенсацію недосконалості ринкового саморегулювання шляхом здійснення державного регулювання економіки країни, що забезпечує досягнення балансу розподілу економічних ресурсів. Необхідність такого регулювання випливає з неспроможності ринку до повного саморегулювання, що зумовлено вагомими факторами.

Перший – це природна недосконалість функціонування конкуренції. Існування цього фактору зумовлене особливостями розподілу капіталу, а саме – його здатності накопичуватися в непропорційних обсягах у структурі однієї виробничої одиниці в позитивному порівнянні з іншими суб'єктами ринку, що призводить до виникнення монополії, яка створює загрозу існування ринкового середовища з причини впровадження нею неринкових методів економічної діяльності. Монополіст, використовуючи своє домінантне становище на ринку, може обмежувати кількість продукції, формуючи ціну, невідповідну витратам на її випуск, що призводить до відсутності стимулів розвитку ефективності виробництва; впливати на формування політичної ситуації, яка вигідна для монополії, що створює не тільки економічну, але й політичну загрозу функціонуванню ринку.

Другий – відсутність здатності ринку до саморегулювання в напрямі поточного забезпечення всього необхідного спектру соціально-економічних потреб населення держави. Не всі потреби населення можливо задовольнити пропозицією ринку, з цієї причини необхідна компенсація цієї розбіжності між існуючим попитом та можливостями ринку, регулювання та впровадження якої бере на себе держава. Це, насамперед, стосується пропозиції суспільних товарів та послуг, реалізація яких відбувається на рівні всього суспільства та першочергово направлена на соціальний, а не на комерційний ефект. Формування цих товарів та послуг відбувається у сфері науки, культури, освіти, транспортного будівництва тощо.

Третій – неспроможність ринку до побудови раціональних підходів послідовного розвитку напрямів досягнення стратегічних цілей економіки держави. Для досягнення стратегічних цілей функціонування ринкового середовища держави необхідне забезпечення основних напрямів її розвитку науковою та технологічною платформою, побудова якої не може мати суто комерційного значення та має розглядається як досягнення раціональних підходів до цього розвитку. Насамперед, це стосується наукових досліджень в галузі економіки та технології виробництва.

Четвертий – відсутність спроможності ринку до вирішення соціально-економічних проблем держави. До таких проблем, які не можуть бути автоматично врегульовані ринком з причини невідповідності суті та потреби у вирішенні існуючої проблематики відносно до суті та можливостей ринкового середовища, в першу чергу, слід віднести існування безробіття і наявність малозабезпечених прошарків населення, що потребує від держави фінансового втручання стимулюючого характеру, що виражене у впровадженні програм соціальної допомоги населенню, на засадах реалізації соціальних гарантій, принципів соціальної справедливості та правової держави.

П'ятий – нерівномірність розподілу прибутків. Існування цього фактору свідчить не тільки про необхідність втручання держави в регулювання ринкових процесів, але й про неефективність ринкового середовища України в напрямі соціальної спрямованості.

Шостий – це проблеми специфіки функціонування та розвитку економічної системи. Процес розвитку економічної системи держави схильний до впливу об'єктивних факторів. Їх існування пов'язане з особливостями інтеграції економічних процесів, до яких слід віднести циклічність, нестабільність та глобалізацію. Існування циклічності економічних процесів пов'язане з особливістю суті функціонування економіки та потребує додаткового регулювання економіки під час перебігу фаз циклу, а нестабільність суто економічного характеру, яка призводить до

прискорення інфляційних процесів, потребує корекції та підтримання рівня цін шляхом здійснення монетарного впливу на економічну систему. Поширення впливу глобалізації на державні економічні процеси пов'язане з активізацією дії світових організацій та рівнем світового економічного розвитку, що потребує від держави виконання функцій регулятора економічної системи з врахуванням особливостей цього впливу.

Сьомий – відсутність раціональної стратегії використання природного середовища держави. Використання природного середовища держави відбувається в постійному режимі для задоволення потреб виробництва та інших форм господарювання в природних ресурсах. Ринок за своєю суттю не може врегулювати питання доцільного використання природних ресурсів держави, оскільки не враховує технології природокористування, яка базується на збереженні її екологічного стану в інтегративному просторі, створюючи тим самим загрозу його погіршення, що може в майбутньому призвести до екологічної катастрофи. Держава на засадах екологічних досліджень та технологічних рекомендацій повинна врегульовувати питання використання економічною та соціальною системою природного середовища та обмежувати дії, які порушують встановлені норми природокористування шляхом створення системи природних державних монополій.

Структуру та зміст економічних функцій сучасної держави визначають фактори, що склалися історично, зокрема: тип економічної системи; цілі розвитку економіки в даній системі; економічний потенціал і система форм власності; розвиненість ринкових відносин; характер міжнаціональних відносин і рівень розвитку регіонів та місце держави в світовій системі господарювання, а також міжнародному поділі праці тощо.

До основних економічних функцій сучасної держави слід віднести такі:

- створення умов для розвитку ринкових відносин, удосконалення ринкової інфраструктури;

- визначення місця держави в сучасних господарських системах, вибір шляхів забезпечення інтеграційної взаємодії державних і ринкових регуляторів;
- правове забезпечення функціонування змішаної економіки, визначення загальних умов ефективного господарювання;
- проведення політики макроекономічної стабілізації;
- організація виробництва суспільних товарів і послуг;
- раціональний перерозподіл ресурсів і доходів на регіональному рівні;
- забезпечення функціонування соціальної сфери, механізму соціального захисту населення;
- охорона навколишнього середовища;
- реалізація національних інтересів у міжнародних економічних відносинах.

Важливу роль у виконанні функцій держави відіграє такий інститут як державна служба, що має особливий політико-адміністративний характер. З соціальної точки зору, термін «служба» має декілька значень: робота, місце роботи, суспільна діяльність людини або організація, відомство або ж інтелектуальна, психічна, вольова напруга людини. З'ясування соціальної природи державної служби є важливою умовою пізнання її змісту та особливостей, визначення її ролі та місця у системі соціальних інститутів суспільства та держави взагалі.

Державна служба як соціальний інститут у широкому розумінні це [32, с. 39-40]:

- стійка форма організації діяльності осіб, що знаходяться на службі у державі;
- особливий вид соціальної діяльності, що реалізовує функцію держави, націлена на реалізацію прав та свобод громадян, а також на формування сприятливих соціальних умов для їх життя;
- інструменти формування та підняття рівня соціального статусу державного посадовця;

- носій культури і традицій суспільства, моралі та духовності;
- суспільні відносини, що формуються у процесі виконання державним апаратом функцій із забезпечення зв'язку держави і громадянського суспільства;
- функція особливої категорії людей – державних службовців.

Таким чином, державна служба – необхідний елемент сучасного суспільного ладу, тобто вона соціально обумовлена, так як переслідує суспільно-корисні цілі та завдання, які полягають в служінні загальнонародним інтересам. Вирішуючи суспільні та державні завдання, державна служба виконує функції забезпечення, виконання та реалізації державної влади, яка повинна служити соціуму. Але для того, щоб державна служба успішно виконувала свої цілі та завдання в суспільстві, вона повинна стати розвиненим соціальним інститутом цього суспільства [33].

У Законі України «Про державну службу» визначено, що державна служба в Україні – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. Ці особи є державними службовцями і мають відповідні повноваження [34].

Суспільна роль державної служби полягає у виконанні завдань держави та реалізації її функцій. Суть їх полягає в забезпеченні суверенітету, незалежності, розвитку України як демократичної, соціальної, правової держави, де людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. [35].

Основоположним понятійним конструктом, за допомогою якого прослідковувалася власне історія становлення та еволюції інституціоналізму та інституціональної теорії, є словосполучення «соціальний інститут», яке відбиває історично сформовані стійкі та визначальні форми організації

життєздатності будь-якого суспільства. Їх виникнення та розвиток викликаний соціальною (суспільною) практикою. Незалежно від того, яке смислове навантаження в контексті правового, соціального, історичного, політичного чи економічного розуміння відбиває цей понятійний конструкт, він є системоутворюючим по відношенню до похідних від нього таких понять як «інституціоналізація», «інституціональність» та «інституціоналізм».

Якщо інституціоналізація – це процес упорядкування, стандартизації, формалізації суспільних зав'язків та відносин в межах певного суспільного середовища, встановлення відповідного соціального порядку, а інституціональність – їх поточний стан, то інституціоналізм є системою поглядів, переконань, ідей, які відбивають, виражають і деякою мірою захищають ці зв'язки та відносини.

Окреме місце в системі соціальних інститутів посідає інституціональна теорія, яка є історично сформованим комплексом наукових знань про призначення, використання, роль та місце соціальних інститутів в організації життєдіяльності суспільства.

Безсумнівним є міждисциплінарний статус інституціональної теорії, яка базується на фундаментальних знаннях щонайменше юридичної, економічної, політичної та соціологічної наук.

Специфічним соціальним інститутом є держава, яка не тільки дотримується у суспільному житті встановлених формальних та неформальних «правил гри», а й формує певне інституціональне середовище, як створювач правовідносин та основний соціальний актор. Політичним, організаційно-управлінським та соціальним інститутом держави, що забезпечує комплекс відносин між окремими громадянами, громадянами і їх спільнотами та між державами, використовуючи владні ресурси, виступає державна служба, яка являє собою професійну сферу діяльності державних службовців як особливої соціальної групи суспільства.

Одним з перспективних напрямів подальших наукових розвідок за інституціональною проблематикою є порівняльний аналіз таких понятійних конструктів як «соціальні інститути» та «соціальні інституції».

Список використаних джерел

1. Гайдай Т. Еволюція концептуально-методологічних основ теорії інституційних змін. *Економіка*. 2014. Вип. 11(164). С. 13–17.
2. Burns T., Carson M. Actors, paradigms and institutional dynamic: Rule Systems Applied to Radical Reforms. *Advancing Socio-Economics: An Institutionalism Perspective* / [R. Hollingsworth, K.H. Muller, E.J. Hollingsworth]. Oxford: Rowman and Littlefield, 2002. P. 109–142.
3. Сливка Т. О. Еволюція наукових поглядів на розвиток корпоративної власності. *Український соціум*. 2014. № 3 (50). С. 89–100.
4. Гайдай Т. В. Генезис дослідження інституцій в економічній теорії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Економіка. 2006. Вип. 89. С. 6–10.
5. Veblen Thorstein. The Theory of the Leisure Class. URL: <https://moglen.law.columbia.edu/LCS/theoryleisureclass.pdf> (дата звернення: 12.09.2023).
6. Скиба М. В. Зародження та розвиток інституціоналізму в Україні. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Електронне наукове видання Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. 2015. Вип. 3. С. 23–27 (дата звернення: 10.09.2023).
7. Гриценко А. А., Кричевська Т. О., Петрик О. І. Інститут таргетування інфляції: зарубіжний досвід і перспективи запровадження в Україні. Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2008. 272 с.
8. Інститут довіри в координатах економічного простору-часу: колективна монографія; за ред. А. А. Гриценка. Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2012. 220 с.

9. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія: у 2 ч. / В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін.; за ред. В. В. Небрат. Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2012. Ч. 1. 332 с.
10. Institutions, institutional change and economic performance, by Douglass C. North. New York: Cambridge University Press, 1991. 152 p. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.2307/3325144> (дата звернення: 15.09.2023).
11. Coase R. H. The Nature of the Firm. *Economica*. New Series. 1937. Vol. 4 (16). P. 386–405. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0335.1937.tb00002.x>.
12. Чабанна М. Неоінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 29–37.
13. Безшукура А. Ю. Інституціональний підхід до визначення змісту поняття «організація». *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 9. С. 82–86.
14. Павлов О. І., Дідух С. М., Барвіненко В. Д. Інституціональне середовище інклюзивного розвитку агрохолдингів. *Бізнес-інформ*. 2020. № 12. С. 183–188.
15. Чухно А. А. Інституціоналізм: теорія, методологія, значення. *Економіка України*. 2008. № 6. С. 4–13.
16. Радіонов Ю. Д. Інституціональна теорія як інструмент дослідження бюджету. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Електронне наукове видання Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. 2016. Вип. 14. С. 36–41. URL: <http://global-national.in.ua/archive/14-2016/8.pdf> (дата звернення: 18.09.2023).
17. Хрустальова В. В. Інституціональна парадигма як концепція нескінченної еволюції. *Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку*: збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу; 10 листопада 2016 р. Київ: КНЕУ, 2016. С. 102–105.
18. Шпильова А. С. Сучасні філософські концепції соціальних інститутів. *Актуальні проблеми духовності*: збірник наукових праць. 2016. Вип. 17. С. 238–247.

19. Parsons T. The Present Position and Prospects of Systematic Theory in Sociology. *Essays in Sociological Theory*. Glencoe, Illinois: The Free Press, 1949. P. 212–237.
20. Parsons T., Shils E. *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, Massachussets: Harvard University Press, 1964. 282 p.
21. North D. C. Institutions and Economic Growth: A Historical Introduction. J.A. Frieden, D.A. Lake eds. *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth*. London and New York: Bedford/St. Martin's, 2000. P. 47–59.
22. Rageth Ladina, Caves Catherine M. & Renold Ursula. Operationalizing institutions: a theoretical framework and methodological approach for assessing the robustness of social institutions. *International Review of Sociology*. 2021. Vol. 31(3). P. 507–535. <https://doi.org/10.1080/03906701.2021.2000067>.
23. Social Institutions and the Quality of Democracy From the book *Democratic State and Democratic Society*. Fredrik Engelstad. <https://doi.org/10.1515/9783110634082-003>.
24. Rawls J. *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 1971. 607 p.
25. Rawls J. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press, 1993. 401 p.
26. Rawls J. The Idea of Public Reason Revisited. *The University of Chicago Law Review*. 1997. Vol. 64 (3). P. 765–807.
27. Walzer M. *Spheres of Justice*. Oxford: Blackwell, 1983. 148 p.
28. Valentini L. Ideal vs. Non-ideal Theory: A Conceptual Map. *Philosophy Compass*. 2012. Vol. 7 (9). P. 654–664.
29. Скиба М. В. Сутність та роль держави: інституціональний аспект. *Економіка*. 2014. Випуск 24. С. 24–30.
30. North D. *Structure and change in economic history* / D. North. N. Y., 1981. 228 p.

31. McGuire M. C., Olson M. Jr. The Economics of Autocracy and Majority Rule: The Invisible Hand and the Use of Force. *Journal of Economic Literature*. 1996. Vol. 34 (1). P. 72–96.

32. Гришина Н. В. Державна служба як соціально-правовий інститут і професійна службова діяльність. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2023. Вип.78, частина 2. С. 38–42. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.5>.

33. Колобов Ю. В. Державна служба як соціально-правовий та державно-управлінський інститут сучасного суспільства. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_162_51845622.pdf (дата звернення: 18.09.2023).

34. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 17.09.2023).

35. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.09.2023).